

Фитонимски пејоративни називи за човека у пиротском говору (лингвокултуролошки аспект)

Драгана М. Ратковић

Институт за српски језик САНУ, Београд, Србија
e-mail: Dragana.Ratkovic@isj.sanu.ac.rs
ORCID iD: 0000-0002-7718-7569

Абстракт. Предмет рада представљају именице и именичке синтагме негативне експресивне тоналности којима се у пиротском говору примарно именују реалије из биљног света (биљке и њихови делови, појмови везани за обраду дрвета), а секундарно људи. У анализу су укључени и деривати јединица које припадају семантичком пољу 'фитоним' и именичке синтагме чији придев има фитонимско значење. Корпус чине два речника пиротског говора: Новице Живковића [Живковић 1987] и Драгољуба Златковића [Златковић 2014; 2017]. Језичке јединице аутор анализира са лингвокултуролошког аспекта како би одговорио на следећа питања: (1) које људске особине, понашања и делања у пиротском говору иницирају негативну карактеризацију човека фитонимским пејоративима; (2) како таква именована откривају оцењивачке параметре; (3) каква је однос између пејорације и лаудације на материјалу фитонимских експресива у именовану човека у пиротском говору и (4) у каквом су саодносу фитонимска пејорација човека у пиротском говору с истоврсним именованима у савременом српском језику. Такав методолошки поступак омогућава (1) реконструкцију фитонимским пејоративима оцртане концептуализације човека као биљке у језичкој слици света и у традиционалној култури пиротског краја, а такође и (2) сагледавање релација и утврђивање (не)сличности са истим лексичко-семантичким средствима сазданом сликом света у савременом српском језику.

Кључне речи: пиротски говор, фитоним, пејоратив, човек, традицијска култура

Phytonymic Pejorative Names for Men in the Pirot Speech (Linguocultural Aspect)

Summary. The subject of the paper are nouns and noun phrases of negative expressive tonality, which primarily name realities from the plant world (plants and their parts, terms related to wood processing), and secondarily people in the Pirot dialect. The analysis also includes derivatives of units that belong to the semantic field "phytonym" and noun phrases whose adjective has a phytonymic meaning. The corpus consists of two dictionaries of the Pirot dialect: Novica Živković [Živković 1987] and Dragoljub Zlatković [Zlatković 2014; 2017]. The author analyzes language units from the linguocultural aspect to answer the questions related to: (1) human characteristics, behaviors and actions in Pirot speech which initiate negative characterization of a person with a phytonymic pejoratives; (2) appointments

Received: 29.09. 2021. Accepted: 23.12.2021

Copyright © 2021 Драгана М. Ратковић. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

that reveal evaluation parameters; (3) the relationship between pejoration and laudation on the material of botanical vocabulary and terminology in naming the man in the Pirot dialect and (4) the relation of the phytonymic pejoration of man in the Pirot dialect with the same names in the modern Serbian language. Such a methodological procedure enables (1) reconstruction of the conceptualization of MAN as a PLANT outlined by phytonymic pejoratives in the linguistic picture of the world and in the traditional culture of the Pirot region, as well as (2) consideration of relations and determination of (in) similarity with the image of the world in the modern Serbian language developed by the same lexical-semantic means.

Key words: Pirot speech, phytonym, pejorative, man, traditional culture

Fitoniminiai peyoratyviniai žmogaus pavadinimai Piroto tarmėje (lingvokultūrologijos aspektas)

Santrauka. Straipsnio tema yra daiktavardžiai, turintys neigiamą ekspresyvumą, kurie Piroto tarmėje pirmiausia reiškia augalų pasaulio realijas (augalai ir jų dalys, terminai, susiję su medienos apdirbimu) ir, antra, žmones. Tyrimas taip pat apima vedinius iš vienetų, priklausančių semantiniam laukui „fitonimas“, ir žodžių junginius su būdvardžiais, turinčiais fitoniminę reikšmę. Korpusą sudaro du serbų kalbos Piroto tarmės žodžynai: Novicos Živkovičios [Живковић 1987] ir Dragoliubo Zlatkovičiaus [Златковић 2014; 2017]. Kalbos vienetai analizuojami lingvokultūrologijos aspektu, siekiant atsakyti į šiuos klausimus: (1) kokios žmogaus savybės, elgesys ir veiksmai Piroto tarmėje inicijuoja neigiamą asmens pavadinimą fitoniminiu peyoratyvu; (2) kaip tokie pavadinimai atskleidžia vertinimo parametrus; (3) koks yra pažeminimo ir pagyrimo ryšys remiantis botanikos žodyno ir terminijos medžiaga, įvardijant asmenį Piroto tarmėje ir (4) koks yra ryšys tarp fitoniminių asmens peyoratyvų Piroto tarmėje ir tokių pat pavadinimų šiuolaikinėje bendrinėje serbų kalboje. Ši metodika leidžia (1) rekonstruoti žmogaus kaip augalo konceptualizavimą, nubrėžtą Konicnininiais peyoratyvais pasaulio vaizdo kalboje ir tradicinėje Piroto regiono kultūroje, taip pat (2) apsvarstyti ryšius ir nustatyti panašumus su tomis pačiomis leksikinėmis-semantinėmis priemonėmis, kurias kuria pasaulio vaizdas šiuolaikinėje serbų kalboje.

Reikšminiai žodžiai: Piroto tarmė, fitonimas, peyoratyvas, žmogus, tradicinė kultūra

1. Овај рад је посвећен ботаничкој лексици и терминологији у именовану човека у пиротском говору (даље ПГ). Предмет рада представљају именице и именичке синтагме негативне експресивне тоналности којима се у ПГ примарно именују реалије из биљног света (биљке и њихови делови, појмови везани за обраду дрвета), а секундарно људи. У анализу су укључени и деривати јединица које припадају семантичком пољу 'фитоним' и именичке синтагме чији придев има фитонимско значење. Корпус чине два речника ПГ: Новице Живковића [Живковић 1987] и Драгољуба Златковића [Златковић 2014; 2017]. Језичке јединице аутор анализира са лингвокултуролошког аспекта како би одговорио на следећа питања: (1) које људске особине, понашања и делања у ПГ иницирају негативну карактеризацију човека фитонимским пејоративима; (2) како таква именована откривају оцењивачке параметре; (3) какав је однос између пејорације и лаудације на материјалу фитонимских експресива у именовану човека у ПГ; (4) у каквом су саодносу фитонимска пејорација човека у ПГ с истоврсним именованима у савременом српском језику. Такав методоло-

шки поступак омогућава (1) реконструкцију фитонимским пејоративима оцртане концептуализације ЧОВЕКА као БИЉКЕ у језичкој слици света и у традиционалној култури пиротског краја, а такође и (2) сагледавање релација и утврђивање (не)сличности са истим лексичко-семантичким средствима сазданом сликом света у савременом српском језику.¹

Под лексиком пејоративног значења подразумевамо номинационе јединице негативне експресивне тоналности чије семантичко поље садржи поред денотативног и конотативни садржај, који чине евалутивне, експресивне и емотивне семе, при чему негативна конотација може бити: „пејоративна, презрива, подругљива или иронична” [Јовановић 2018, 604]. За јединицу пејоративног значења употребљавамо термин *пејоратив*.

Термин *фитоним* користимо у оном значењу у којем га наводе Иван Клајн и Милан Шипка у *Великом речнику страних речи и израза* – „име, назив биљке” [Клајн – Шипка 2012, s.v. *фитоним*]. Под фитонимима, дакле, подразумевамо језичке јединице које се у описним речницима савременог српског језика квалификују као „бот.” (ботаничке) и „агр.” (агрономске), а које структурно могу бити једночлане и вишечлане. У њих убрајамо називе: „биљака (ливадске биљке, цветови, житарице); трава; дрвећа; воћки и њихових плодова; поврћа и њихових плодова; гљива и печурака; стабљика, пупољака, чахура и сл.” [Новокмет 2020, 163]. Ти називи обухватају:

- ботаничку терминологију: *круша* 'крушка' (у народном називу *стискавка круша* 'дивља крушка која стеже уста када се загризе');
- народне називе за биљке: *драка* 'црни трн', *јагурида* 'недозрело, кисело грождје', *кратуна* 'врста тикве са тврдом кором и дугом дршком (служи за ношење воде за пиће, за захватање воде и за поливање), лејка', *цаџорка* 'мала украсна тиква'.

У анализу укључујемо и:

- све јединице које припадају семантичком пољу 'фитоним', као што су делови биљке и појмови везани за обраду дрвета: *корубина* 'јака и коритаста кора плода биљке (тикве, лејке)' (у синтагми *дрта корубина*), *кривендел* 'криво, извитоперено (и закржљало) дрво', *очундрак* 'окресано стабло (без грана и врха)', *ошљак* 'плевица стрмног жита', *липовина* 'липово дрво; оно што потиче од липе', *ћутук* 'пањ', *цепленка* 'цепаница';

¹ Термин *језичка слика света* преузимамо из теоријско-методолошког апарата Лублинске когнитивистичке и етнолингвистичке школе Жежија Бартмињског, где је то „интерпретација стварности садржана у језику, која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима и догађајима. Она је интерпретација, а не одраз, субјективни портрет, а не фотографија реалних предмета” [Бартмињски 2011, 46]. О историјату овог појма в. [ibid., 41–46].

- деривате јединица које припадају семантичком пољу 'фитоним': *буковац* ← *бука* 'буква', *бутнитри* ← *трн*, *градолесник* / *грдолесник* ← *лес*, *грозјар* / *грозјарка* ← *грозје* 'грожђе', *дрвендел* ← *дрво*, *овсарка* ← *овас*, *чеперко* ← *чеперак* 'бочна грана на стаблу (кукуруза, парадајза)';
- именичке синтагме чији придев има фитонимско значење: *дрвен адвокат*, *дрвена глава*, *глава букова*, *овсена ала* итд.

У анализу не укључујемо речи настале понављањем истог творбеног модела, нпр.: *зевало* 'баштенско цвеће зевалица *Antirrhinum majus*, *Linaia vulgaris*'; 'рупа на ћилиму због лошег ткања'; пеј. 'размажено дете које дуго, гласно и без разлога плаче'.

2. Истичући да у концептуализацији света „ни према биљкама нисмо равнодушни”, Рајна Драгићевић примећује да неке од њих „изазивају наше дивљење (као, на пример, јела, бор, храст), а неке презир (као буква, банана). Колективна експресија о животињама и биљкама огледа се у секундарним значењима ових лексема, нарочито онда када се оне односе на људе” [Драгићевић 2010, 101]. На основу студентских истраживања насталих под њеним руководством у оквиру специјалног курса из лингвокултурологије, ова ауторка закључује да: „за разлику од обимног материјала који сачињавају називи за животиње, називи за биљке су много мање заступљени у прикупљеној грађи” [Драгићевић 2014, 254].²

Анализом метафора чији је полазни домен „биљка” или „животиња”, а циљни 'човек', на грађи пејоратива у савременом српском језику, Јована Јовановић долази до закључка да је „за такве семантичке реализације неретко карактеристична негативна експресивна тоналност, тј. пејоративност, јер се човек због специфичног изгледа или понашања асоцијативно повезује са хијерархијски нижим појмом, односно, унижава се” [Јовановић 2018, 225].

По Драгани Вељковић Станковић реципрочни метафорички однос биљка је човек и човек је биљка указује да „фитолексеме, за разлику од зоолексема, ретко развијају пејоративна значења” [Вељковић Станковић 2018, 252–253], а разлог је тај што се биљке одликују статичношћу, због чега се биљка поима као пасивно, неагресивно биће које, „пошто (углавном) не може наудити, не бива посматрано с одбојношћу” [ibid., 253]. У другом, коауторском раду, ова научница додаје: „Царство флоре

² У истраживањима студената србистике на датом курсу Р. Драгићевић се ослања на методологију израде лингвокултуролошког речника бионима који се израђује у Кемерову у редакцији Николаја Даниловича Гољева под називом *Речник обичних тумачења руских речи: лексика природе* [СОПРС 2011]. Он обухвата 480 лексема-стимулуса, а реакције представљају одговори на питања: (1) какве асоцијације изазивају дате речи?; (2) какво значење имају следеће речи?; (3) навести прве изразе који вам падају на памет у чијем саставу се налазе следеће речи; (4) који предмети и појаве могу бити названи следећим речима? etc.

концептуализује се као извор виталитета, па су аналошки процеси претежно окренути позитивном или неутралном вредновању” [Вељковић Станковић – Стојиљковић 2018, 389].³

Преглед историје питања (етно)лингвистичких истраживања биљног света у србистици/сербокроатистици, делом и славистици [в. Ратковић 2022], показује да су пажњу аутора у много већој мери привлачиле биљке које имају позитивно дејство на човека – које су јестиве, лековите, украсне и сл.

2.1. У истраживању лексике погрдног значења у именовању човека у савременом српском језику (на корпусу из кога је изостављена лексика која је у описним речницима савременог српског језика маркирана квалификаторима: „покр.“, „дијал.“, „заст.“ или „арх.“) Ј. Јовановић наводи 14 фитонимских метафоричних назива [Јовановић 2018, 162–165]. Наша грађа из два речника ПГ показује 32 именице и 11 именичких синтагми (укупно 43 јединице) негативне експресивне тоналности које се у основном значењу односе на биљку или њен део, а у секундарном на човека односно чија је мотивна реч лексема из семантичког поља ’фитоним’, док њихово значење реферише на особу (од тога 6 јединица бележи Живковић, 3 обојица, а остале јединице Златковић). Такво стање се, свакако, може објаснити чињеницом да је рурални говорник у ближем контакту са биљним светом од претежно урбаног (од природе релативно отуђеног) говорника савременог српског језика.⁴ С друге стране, фитонимских експресива пејоративног значења у пиротском говору је 2,53 пута више од одговарајућих лаудативних експресива [в. Ратковић 2022]. То указује да, судећи по расположивом језичком корпусу, када је реч о експресивизацији (како негативној тако и позитивној), носилац ПГ, као и изворни говорник савременог српског језика, није склон концептуализацији човека кроз призму биљног света. Ипак, када се при карактеризацији и/или именовању човека употребе фитоними са експресивним значењем, они већином припадају сфери негативне оцене.

У савременом српском језику изворни домен метафоризације пејоративних назива представљају следећи фитонимски појмови: *балван*,

³ Осврћући се на поимање биљке као статичног бића, у овом истраживању се напомиње: „Особина статичности (...) се мора узети са резервом, јер (...) динамика биљака испољава се на многим, често неочекиваним нивоима; нпр. поред тога што биљке поседују хормон раста, па се с тим у складу шире и мењају свој облик, многе биљке своју експанзивност заснивају на наоко пасиван начин. Неке обликом, мирисом и покретима цвасти привлаче опрашиоце (инсекте), а неке имају способност експлозивног избацивања семена (нпр. сусам, лат. *Sesamum indicum*). Све то показује да активност и динамику различитих представника живог света треба посматрати знатно пажљивије, а не искључиво у светлу антропоцентричних мерила” [ibid., 398].

⁴ Пејоративи у сфери ’човек’ у српском језику који су представљали предмет проучавања Ј. Јовановић карактеристични су претежно за савремену колоквијалну комуникацију, и то урбаног идиома.

боранија, буква, клادا, пањ, тиква, џепаница [Јовановић 2018, 161–165]. У ПГ биљке које носе негативну конотацију и које се јављају као изворни домен метафоризације јесу: *трн, тиква, криво дрво, буква, лес, крушка, оvas, кисело грозђе, некалемљена лоза*, а од делова биљке то су: бочна грана на стаблу (*кукуруза, парадајза*), *плева жита, стабло и пањ*. Остали појмови односе се на врсту дрвета (*липовина*) и његову обраду (*џепаница*).

2.2. У досадашњим истраживањима именичких експресива у именовану човека у српском језику са лексичко-семантичког и когнитивног односно лингвокултуролошког аспекта уобичајена је подела према денотативним диференцијалним семама [нпр. Ристић 2004, 53–118 и Јовановић 2018, 232–450]. Из методолошких разлога ту поделу прихватамо и ми.

Фитонимски пејоративи у именовану човека у ПГ обухватају четири најшире лексичко-семантичке групе. Њих чине пејоративни називи за човека:

- (1) на основу старосног доба (*дрвендељ, чеперко*);
- (2) као припадника друштвеног слоја, носиоца социјалног/материјалног статуса или представника занимања (*букар, дрвен адвокат, ћутучар*);
- (3) као носиоца непожељне физичке особине (*џепенка, џаџорка*);
- (4) као носиоца негативне духовне особине или репрезентанта непожељног понашања (*ботур, грозјар*).

За разлику од савременог српског језика, у ПГ се фитонимима са негативном тоналношћу именује и човек одређене старосне доби.

Наша грађа показује да су најбројнији пејоративи који се односе на носиоца негативне духовне особине односно репрезентанта непожељног понашања (72,09%), док представника преосталих трију група, чија је заступљеност у корпусу слична, има знатно мање. Притом, подједнак је број оних који се односе на особу нижег друштвеног статуса (13,95%) и оних који реферишу на особу одређене старосне доби (13,95%), док је назива за особу непријатног физичког изгледа нешто више (30,23%). Оваква пропорција заступљености у великој мери кореспондира са негативним именовањем човека у савременом српском језику, у којем су, по бројности, најзаступљенији пејоративи из четврте неведене групе, следе они из друге, затим из треће, док је најмање назива из прве групе [в. Јовановић 2018, 613–624].

Посматрани из компаративне перспективе [Ратковић 2022], пејоративно и лаудативно интонирани фитонимски експресиви у ПГ разликују се по томе што код лаудатива нису карактеристични називи за човека као носиоца позитивне духовне особине и репрезентанта пожељног пона-

шања. Остали експресиви (како позитивног тако и негативног значења) у ПГ припадају истим лексичко-семантичким групама, па се, тако, лаудативним језичким јединицама изражава позитиван однос према: младој особи, детету, члану породице и особи пријатне спољашности оба пола, док се пејоративним језичким јединицама изражава негативан однос (аверзија, нетрпељивост) према: младој и старој особи, човеку ниског, неугледног порекла, човеку чије је занимање потцењено, те особи непријатног физичког изгледа.

2.2.1. Знатна превага пејоративних назива за старије (*дрвендељ*, *дрта корубина*, *кривендељ*, *очундрак*) у односу на младе особе (*чеперко*) указује на већу аверзију према старости односно према особинама које се асоцијативно доводе у везу с њом. Тако је и у савременој српској језичкој слици света, где „од укупно 92 пејоратива, колико их у анализираној грађи припада овом семантичком пољу, чак је 67 лексема чији је денотат ‘старија особа’, а свега 25 оних којима се погрдно именује ‘младо лице’” [Јовановић 2018, 259]. Будући да се СТАРОСТ концептуализује на основу физичког изгледа, неки називи за старију особу припадају и групи јединица којим се именује особа на основу физичког изгледа (в. т. **2.2.3**).

Шта се код старости и младости вреднује негативно односно који су разлози негативне оцене старих и младих људи у пиротској дијалекатској слици света јасно се види из дефиниција неких назива за такве особе: ‘изнемоћало тело старе особе’ (*дрта корубина*), ‘особа чије се тело изобличило (од болести, повреда, старости)’ (*кривендељ*), ‘стара и немоћна особа’ (*очундрак*) односно ‘млада и недорасла особа’ (*чеперко*). Негативно се вреднују особине са негативним манифестацијама и пратећим појавама старости и младости. Код старости то су физичка немоћ и непријатан физички изглед, а код младости – незрелост, недостатак искуства и одсуство мудрости.

Реченик САНУ бележи именице *корубина* и *кривендељ*, при чему ниједна не реферише на особу [РСАНУ 1959–2019, s.v. *корубина*, *кривендељ*], док једна (*кривендељ*) нема ни фитонимско значење. Потврда за ту именицу је из збирке речи са призренско-тимочког ареала (из Заглавка код Књажевца), у значењу предмета кривог облика: ‘веома крив, искривљен ексер’ [РСАНУ 1959–2019, s.v. *кривендељ*].

Именица *дрвендељ*, коју бележи Златковићев речник у значењу ‘висока, крута и тврдоглава стара особа’ [Златковић 2014, s.v. *дрвендељ*] семантички кореспондира именици *дрвендек(а)* у Речнику САНУ и речницима Матице српске: ‘онај који не може да се снађе, неспретан, неокретан, крут човек; неосетљива, приглупа особа’ [РСАНУ 1959–2019, s.v. *дрвендек*, *дрвендека*], ‘укочен, укрућен човек; цепаница’ [РМС(–РМХ) 1967–1976, s.v. *дрвендека*], ‘укочена, укрућена особа; неспретна,

неокретна особа' [PCJ 2007, s.v. *дрвендек* и *дрвендека*]. У свим речницима сема физичке особине се преноси на духовни план, па се 'крут' човек поима и као такав, 'неокретан', у духовном, менталном смислу (у ПГ 'тврдоглав'). Међутим, у пиротском крају таква особа се поима и као 'висока' (што је логично јер је у метафоричком преносу назива са биљке на човека полазни домен „дрво”), али и 'стара'. Присуство семе 'стар' у секундарном значењу именице *дрвендељ* одраз је стереотипног доживљаја старости као периода живота у којем се испољава слаба физичка покретљивост и ментална отвореност и прилагодљивост. Истовремено се постурална нееластичност повезује са нееластичношћу у мишљењу и понашању. Овде је занимљиво што се особина крутости (физичке и духовне) повезује са висином, могуће зато што је крут човек усправан, па се доживљава као виши.

Шестотомни речник Матице српске (и Матице хрватске) наводи именицу *чеперак* илустровану примером из прозе Душана Радића у значењу оквалификованом као покрајинско, али које није фитонимско: 'мера за дужину која одговара раздаљини између размакнутих врхова палца и кажипрста, педаљ' [PMS(-PMX) 1967–1976, s.v. *чеперак*]. У роману *Трен 2* Антонија Исаковића [Исаковић 1983] јавља се *Чеперко*, као властита именица.

2.2.2. У фитонимске пејоративе који се у савременом српском језику користе за именовање човека као припадника друштвеног слоја, носиоца социјалног/материјалног статуса или представника занимања спадају називи за: особе са села (*балван*), почетнике у обављању неког посла (*букварац*) и безначајне људи (*ситна боранија*). У ПГ ова лексичко-семантичка група обухвата називе за особе које живе на планини односно потичу с планине (*букар*, *букарка*, *буковац*; *овсарка*) или обављају нижеразредне послове, као што је писање молби и жалби (*дрвен адвокат*) односно продаја некавалитетне робе – лоших пањева (*ћутучар*).

У називима погрдног значења за планинско становништво, метонимијски именованом на основу назива за биљке карактеристичним за то подручје (*буква*, *овас*), одражен је стереотип који је условио да градска и сеоска популација становнике планине (горштаке) доживљава као инфериоран друштвени слој. Стереотипни доживљај планинског становништва као примитивног илуструју примери из Пирота и пиротских села Држина и Војнеговац: „Слезле овсарке из планиниту и стануле госпође”, „Букарете слазе, пошли у град”. Контекст (нарочито првог примера) јасно показује да је подсмешљива, подругљива конотација лексема *овсарка* и *букар* заснована и на прагматичком и друштвено-аксиолошком значењу. Пејорација није усмерена само према примитивизму већ и према снововској жељи такве особе (првенствено жене) да променом среди-

не постане културна, отмена, што је, сходно начину мишљења заснованом на погрешним предубеђењима, својствено житељу града.

Према становници планинског краја сеоско становништво негује предрасуду као лењој и невештој, несналажљивој у друштву, што илуструју примери из пиротских села Суково и Војнеговац: „Узел букарку жену, воли ладовину”, „Букарће слабо работе у-поље”, „Немој да се направиш на бутнитрн, на букарку, него у народ буди отворена”.

И у савременој српској језичкој слици света присутна је дерогација на социјалном плану, у виду предрасуда према становнику мањих средина као духовно ограниченој особи. Притом, одсуствују пејоративни називи за становника с планине, већ се тако именује само особа са села и из провинције: нпр.: *провинцијалац, сељак, сељакуша / сељанка / сељанчура, сељачина, сељобер, сељоберка* [Јовановић 2018, 343, 363].

Овим се јасно показује да је стереотип територијалне маргинализације присутан у свим срединама, подједнако градској и сеоској, па се друштвено раслојавање по истом принципу спроводи у свим срединама, али се увек „своје”, тј. властита област, територија, место (било да је у питању град или село), доживљава као центар, а самим тим и његови житељи као „виши” на социјалној и културној лествици, док се „периферија” увек доживљава као „туђе”. Тако су и појам центра и појам провинције увек зависни од перспективе и (територијалне, културне и др.) припадности говорника. У питању је, дакле, отпор према онима који не припадају датој средини, па се овакав, у основи социјалан критеријум показује као маркер тежње ка стварању затворене друштвене средине. Конфронтација проистиче из (само)заштите одређене културне групе, њених навика и културних и традицијских обележја.

Особа као друштвено биће се у савременом српском друштву може негативно вредновати и на основу тога што обавља професију која се сматра непrestижном или на основу тога што се неко занимање обавља лоше, за шта нам пружају потврду примери: *адвокатић, калфица, пискарало, многописац, певаљка, пекаруша, комедијант, филмаџија, цртало* [Јовановић 2018, 232]. Посебну групу чине називи за ниже чиновнике, писаре и бирократске, канцеларијске раднике: *кабинетлија, новинарчић, параграфлија, писарица, писарчић, ћатица* [ibid., 361].

Истоветан систем вредности илуструју примери из ПГ: *дрвен адвокат*, у ироничном значењу нижег канцеларијског чиновника, и *ћутучар* (код друге именице пејорација је подругљиво усмерена према предмету у вези с којим се обавља посао, а који се двоструко деградира: као роба која није престижна и чији је квалитет лош).

2.2.3. С аспекта физичког изгледа, у ПГ негативно се оцењују прекомерно или недовољно развијене особе: мушкарац ниског раста (*цацор-*

ка) и уопште ситна и неразвијена особа (*чеперко*), прекомерно равнијен мушкарац (*цепленка*), особа која се изобличила од старости, болести и сл. (*кривендель*), и немоћна стара особа (*очундрак*).⁵ Асоцијативно повезивање младости са лепотом и здрављем односно старости са болешћу, одсуством виталности и телесним пропадањем, карактеристично за језичку слику света савременог српског говорника, одражено је и на плану фитонимске номинације човека у пиротској дијалекатској слици света. Међутим, док су код фитонимских лаудатива у ПГ бројнији називи за жену пријатне спољашњости (млада, лепа, складна, висока) него за таквог мушкарца (5 : 2), код фитонимских пејоратива изостају називи за жену која у физичком погледу одступа од датих стандарда, већ се проскрибује само такав мушкарац и уопште таква особа. Притом, усправан положај има позитивну конотацију не само на физичком плану, означавајући и здравље, него и у духовном смислу пошто се асоцијативно повезује са поносом, достојанством.⁶ Зато се и особе које су искривљене – од старости, болести и сл. – доживљавају као особе нарушеног достојанства. Код назива за мушкарца ниског раста у метафоричком преносу активна је сема величине ('мали'), а код ситне и неразвијене особе и сема изгледа ('танак'). Притом, код назива за такву особу негативна конотација је заснована и на деминутивном значењу суфикса *-ко*. Тон датог значења је на граници шаливога и подругљивога, подсмешљивога, са слабијим степеном експресивности од назива за прекомерно развијеног и високог и крутог мушкарца, чије значење изражава не само одбојност него и презир.

2.2.4. Као код фитонимских пејоратива и уопште пејорације у савременом српском језику, и код пејорације на материјалу фитонимских метафора у ПГ највећи је број експресива којима се именује човек – носилац духовних особина или карактеристичног начина понашања. Под духовним особинама подразумевамо све „унутрашње” особине, које одређују човекову природу/личност и понашање: когнитивне (интелектуалне), моралне и конативне [Јовановић 2018, 625].

Фитонимским пејоративима у савременом српском језику негативно се оцењују особе које су: умно ограничене, примитивне, некултурне, неспособне, лење, недоучене и без знања [исп. *ibid.*, 161–165]. Фитонимски пејоративи у ПГ показују много шири дијапазон негативних особина,

⁵ Сматрамо да код именице *дрвендель* 'висок и крут (стар) мушкарац' пејоративност није заснована на семи величине, већ само на семи старости и колективне експресије према дрвету.

⁶ Ове особине илуструју заједничку концептосферу ЛЕПОТЕ, ЗДРАВЉА И СНАГЕ, што запажа и Д. Вељковић Станковић када говори о фигуративним значењима фитолексема у српском језику: „Универзално кодирана тежња према вертикалном ставу кореспондира са људским концептом виталности и социјалне хијерахије (уп. ДОБРО / МОЋ / ЗДРАВЉЕ ЈЕ ГОРЕ). Отуда се и биљке уопште, а посебно оне | које се издвајају висином, усправним растом, виталношћу и дуговечношћу доживљавају као крепка и снажна бића” [Вељковић Станковић 2018, 195–196].

па се, тако, датим јединицама именује особа која је: незрела, слаба личност, неактивна, нерадна, неморална, задрта и својеглава, непогодна за сарадњу и непримереног става и понашања (која даје неумесне савете и уплиће се у туђе послове), као и несташно, непажљиво дете, немарно према одећи, чиме оштећује кућни буџет.

Са становишта гендерне диференцијације, подједнако се негативно гледа на крадљивост, промискуитет, неспретност и умну ограниченост. Убедљиво преовлађују пејоративни називи за мушкарца који је поред наведених особина и: неморалан, преварант, неодговоран, безобзиран, пасиван, лењ, примитиван, тврдоглав, необуздан, нагао, агресиван, грамзив, претерано штедљив, слабог карактера, себичан, који галами, бесадржајно прича, скита и лош је домаћин. Све су ово особине које се негативно оцењују и у савременој српској језичкој слици света.

Аналогно пејоративним називима који припадају овој лексичко-семантичкој групи у савременом српском језику [Јовановић 2018, 381], фитонимске пејоративне називе у ПГ делимо у три подгрупе. Чине их: (1) пејоративи чији је денотат човек као носилац негативне духовне особине; (2) пејоративи чији је денотат човек као репрезентант непожељног понашања, активности или навика и (3) пејоративи опште негативне оцене личности.

(1) У прву групу спадају називи особа са следећим карактеристикама:

- умна ограниченост (*букарка, бутнитрн, глава букова, кратуна, овсена ала, ћутук, ћутучка, џепенка, џепленка, џепленка метровска*);
- тврдоглавост (*глава букова, дрвена глава, дрвендељ*);
- лењост (*липовина*);
- неспособност, неспретност (*бутнитрн*);
- примитивизам, некултура, недолично понашање (*џепленка*);
- недораслост, незрелост (*џепленка*);
- задртост и својеглавост (*ботур*);
- безобзирност (*ботур*).

(2) Пејоративи чији је денотат човек као репрезентант непожељног понашања, активности или навика реферишу на особе које карактеришу:

- крађа (*грозјар, грозјарка, црешњар*); превара (*ошљак*);
- промискуитет (*ошљак*);
- неактивност (*ботур*); нерад (*ошљак*);
- неодговорност (*овсена ала*);
- несташлук, непажљивост, немар према одећи (*градолесник, грдолесник, громолесник*);
- склоност ка галами (*градолесник*);
- склоност ка бесадржајном причању (*млатошум*);
- склоност ка скитњи (*градолесник, ошљак*);

- склоност ка насиљу (*овсена ала*);
- необузданост, наглост (*громолесник*);
- себичност, тврдичлук (*јагурида, тискавка круша*); грамзивост (*драка*);
- одсуство кооперативности, непогодност за сарадњу (*драка*);
- давање неумесних савета и уплитање у туђе послове (*дрвен адвокат*);
- лоше управљање домаћинством (*ошљак*).

(3) Од пејоратива опште негативне оцене личности издвајамо следеће лексеме и изразе, који се односе на особе које су:

- слабог карактера (*липовина*), слабе личности (*ошљак*);
- без карактера, неморалне (*овсена ала, ошљак, ошљакор*).

Како се може видети на основу наведеног приказа, највећи број фитонимских пејоратива реферише на умну ограниченост, а затим на неморал, што недвосмислено указује на то које се непожељне особине у систему вредности ПГ изразито проскрибују.

Три пејоративна назива (*ботур, дрвендељ, чеперко*) односе се на особу са непожељном и физичком и духовном особином, док је код њих 7 пејорација усмерена на више непожељних духовних особина. Све то говори о асоцијативној повезаности физичких и духовних појава односно о испреплетаности асоцијативних веза у човековом менталном свету. Прекомерно развијена особа се, као у савременој српској језичкој слици света, појмовно изједначава са умно ограниченом и некултурном, примитивном [Јовановић 2018, 165], крута са задртом, својеглавом, а непомична, неактивна и са безобзирном. За умну ограниченост везују се поред задртости, својеглавости, и: лењост, неспособност, неодговорност, неморал и примитивизам, недолично понашање, док се неодговорност и неморал пак доводе у везу са агресивношћу. Крадљивост се ограничава на крадљивост грожђа и трешања, што сугерише које је воће у пиротском крају најпривлачније и најпогодније за крађу, а, евентуално, говори и о немаштини, због које се краде да би се прехранило. С друге стране, није искључено да је разлог пејоративног именованја мотивисан жељом за осудом чак и оних крађа које се традиционално сматрају релативно безазленим како би та осуда постала пример и подсетник за примерено понашање и поштење. Проскрибовање грамзивости и њено појмовно изједначавање са одсуством кооперативности, као и довођење у везу слабог карактера са slabим радним способностима, лошим вођењем домаћинства и преваром сугеришу да у пиротском систему вредности марљивост, брига о домаћинству и поштење заузимају високо место.

Према датим негативним појавама негују се нетрпеливост и презир, због чега се сви наведени називи у овој лексичко-семантичкој групи одликују појачаним експресивним значењем.

Као у савременом српском језику, и у ПГ концептуализација умно ограничена и неспособне особе одражава негативну колективну експресију према букви, пању и производима дрвета. Код савременог српског језичког говорника особа са тим особинама именује се као: *буква, букван, буквоња; пањ, пањина; џепаница* [Јовановић 2018, 163–164], а у ПГ као: *букарка, глава букова; ћутук, ћутучка; џепенка, (метровска) џепленка*.

Са становишта гендерне диференцијације, подједнако се негативно гледа и на жене и мушкарце који су умно ограничени, промискуитетни и склони крађи.

3. Приступивши ботаничкој лексици и терминологији пејоративног значења у ПГ са лингвокултуролошког аспекта дошли смо до закључка да се систем вредности који се назире кроз дефиниције анализираних лексема у великој мери подудара са системом вредности савремене српске језичке заједнице.

У ПГ биљке, њихови делови и други појмови из биљног света који представљају изворни домен метафоризације и носе негативну конотацију показују да се као извор пејорације јављају фитолексема којима се именује оно што је: потцењено, неквалитетно, безвредно, деформисано, неупотребљиво или оно што се сматра таквим. То значи да је пејорација у домену фитонима условљена критеријумом квалитета (негативно оцењеног) и употребне вредности (њеним одсуством).

Четири најшире лексичко-семантичке групе пејоратива указују на то да су пиротски говорници склони пејорацији употребом фитонима када процене да су поједине људске особине, уопштено узевши, некорисне и/или штетне по друштво у целини или пак када нарушавају жељени ниво хармоничног и успешног (заједничког) живота, делања и потребе за задовољавањем естетске, моралне и духовне норме, као што су то нпр. старост (а с тим у вези и немоћ и сл.), затим физички недостаци и сл.

Посматране из компаративне перспективе, сличности и разлике између пејоративних, с једне, и лаудативно интонираних фитонимних експресива у ПГ, с друге стране, указују да у формирању позитивног става, који се исказује лаудативима, доминантну улогу имају критеријум блискости и естетски критеријум, чиме се открива њихова сродност с хипокористичима, код којих је такође изражена несумњива тежња према афилијацији, те поистовећењу доброг и лепог. Концепт лаудатива уоквирују: младо, мало и лепо, док су код пејоратива основне координате: старо, потцењено и ружно. Као изворни домени, активни код оба пола оцене, фигурирају: „узrast” („младо” – „старо”) и „физички изглед” („лепо” – „ружно”). За разлику од лаудатива, код пејоратива је активан и социјални домен, који се показује као осетљив на хијерархијску припадност двама поддоменима – сталешком и професионалном.

Бројчана превага пејоратива усмерених на мушкарце показује да су очекивања од њих знатно већа, што се може довести у везу са тенденцијом према одржању односа типичних за патријархално друштво, у којем старешина, отац породице и уопште угледан човек треба да импонује својим квалитетима, пожељним особинама. Пејорација се тако може посматрати као показатељ и откривалац позитивних оквира, парадоксално и упркос својој инхерентној негативности. У складу с тим, највећи је број оних пејоратива којима се маркира умна, когнитивна слабост, а онда и неморално, неадекватно понашање будући да се носиоци ових особина сматрају неспособним да изграде здраво друштво. Због тога пејоративи имају и дискретну, али несумњиво регулаторну друштвену улогу: осуђујући и негирајући одређене „квалитете” они јасно сугеришу систем вредности, који се ишчитава као одређена врста „негатива” дате пејоративне слике. Тако се на основу слике фитонимских пејоратива у пиротској језичкој заједници могу реконструисати следећи елементи њеног система вредности. Вреднују се особе које су: младе, здраве, складне, чија су занимања престижна и које су: умне, активне, вредне, веште, кооперативне, обзирне, одговорне, умерено штедљиве, одане домаћинству, моралне, снажног карактера, моногамне и, уопште, које у свему имају меру.

Компаративни поглед на анализирану лексику у речницима ПГ, с једне стране, и дату лексику у речницима савременог српско(хрватско)г књижевног и народног језика, с друге стране, показује да у датим речницима савременог језика многе пиротске лексеме и изрази изостају, а од оних које су потврђене и у тим изворима, изостају значења која реферишу на човека, што говори у прилог јаче асоцијативне везе између биљке и човека у пиротској средини и уопште присуства биљног света у пиротској дијалекатској слици света.

Извори

- ЖИВКОВИЋ, Н., 1987. *Речник пиротског говора*. Пирот: Музеј Понишавља.
- ЗЛАТКОВИЋ, Д., 2014. *Речник пиротског говора*, т. 1–2. Београд: Службени гласник.
- ЗЛАТКОВИЋ, Д., 2017. Допуна Речнику пиротског говора, *Српски дијалектолошки зборник*, LXIV. 603–993.
- РМС(–РМХ), 1967–1976. *Речник српскохрватског књижевног језика*, т. 1–6. Београд (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска).
- РСАНУ, 1959–2019. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, т. 2–21. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РСЈ – НИКОЛИЋ, М. (ред), 2007. *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- СОТРС – ГОЛЕВ, Н. Д. (ред.), 2011. *Словарь обыденных толкований русских слов: лексика природы*, т. 1–2. Кемерово: КемГУ.

Литература

- БАРТМИЊСКИ, Ј., 2011. *Језик – Слика – Свет*. Београд: SlovoSlavia.
- ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ, Д., 2018. *Како мислимо речи: прилози проучавању когнитивних аспеката српске лексике*. Београд: Јасен.
- ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ, Д., СТОЈИЉКОВИЋ, Ј., 2018. Човек и биљка – фитонимија као исходиште интегративне наставе. In ГОЈКОВ, Г., СТОЈАНОВИЋ, А. (ред.). *Даровитост и креативни приступи учењу* [електронски извор]: тематски зборник, 23. Вршац: Висока школа струковних студија за васпитаче „Михаило Палов”, 385–412.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Р., 2010. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Р., 2014. Ка лингвокултуролошком речнику српског језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43(1). 247–262.
- ИСАКОВИЋ, А., 1983. *Трен 2*. Београд: Просвета.
- ЈОВАНОВИЋ, Ј., 2018. *Лексика погрдног значења у именувању човека у српском језику*: докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.
- КЛАЈН, И., ШИПКА, М., 2012. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- НОВОКМЕТ, С., 2020. *Називи животиња у српском језику: семантичка и лингвокултуролошка анализа*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РАТКОВИЋ, Д., 2022. Ботаничка лексика и терминологија лаудативног значења у именувању човека у пиротском говору, *Фолклористика*, 6(2). (у штампи).
- РИСТИЋ, С., 2004. *Експресивна лексика у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Bibliography (Transliteration)

- BARTMINJSKI, J., 2011. *Jezik – Slika – Svet*. Beograd: SlovoSlavia.
- DRAGIĆEVIĆ, R., 2010. *Verbalne asocijacije kroz srpski jezik i kulturu*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost.
- DRAGIĆEVIĆ, R., 2014. Ka lingvokulturološkom rečniku srpskog jezika, *Naučni sa-stanak slavista u Vukove dane*, 43(1). 247–262.
- ISAKOVIĆ, A., 1983. *Tren 2*. Beograd: Prosveta.
- JOVANOVIĆ, J., 2018. *Leksika pogrdnog značenja u imenovanju čoveka u srpskom jeziku*: doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet.
- KLAJN, I., ŠIPKA, M., 2012. *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- NOVOKMET, S., 2020. *Nazivi životinja u srpskom jeziku: semantička i lingvokulturološka analiza*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- RATKOVIĆ, D., 2022. Botanička leksika i terminologija laudativnog značenja u imenovanju čoveka u pirotskom govoru, *Folkloristika*, 6(2). (u štampi).
- RISTIĆ, S., 2004. *Ekspresivna leksika u srpskom jeziku*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- VELJKOVIĆ STANKOVIĆ, D., 2018. *Kako mislimo reči: prilozi proučavanju kog-nitivnih aspekata srpske leksike*. Beograd: Jasen.

VELJKOVIĆ STANKOVIĆ, D., STOJILJKOVIĆ, J., 2018. „Čovek i biljka – fitoni-
mija kao ishodište intergrativne nastave”. In GOJKOV, G., STOJANOVIĆ, A. (red.). *Da-
rovitost i kreativni pristupi učenju* [elektronski izvor]: tematski zbrnik, 23. Vršac: Visoka
škola strukovnih stuija za vaspitače „Mihailo Pavlov”, 385–412.

Овај рад финансирао је Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2020-14/200174 који је склопљен са
Институтом за српски језик САНУ.

Драгана М. Ратковић (Dragana M. Ratković), доктор филолошких наука, научни саветник
Института за српски језик САНУ.

Dragana M. Ratković (Dragana M. Ratković), PhD, Science Advisor of the Serbian Language
Institute of SANU.

Dragana M. Ratković, filologijos mokslų daktarė, Serbų mokslų ir meno akademijos Serbų
kalbos instituto mokslo patarėja.